

Continuous issue-13 | January – March 2016

પ્રયોગશીલ ગુજરાતી ગઝલના અગ્રણી ગઝલકાર 'આદિલ મન્સુરી'

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાલાશંકર કંથારિયાની મનોભૂમિમાંથી પ્રગટેલો અનવદ્ય આવિષ્કાર એટલે ગઝલ. ભલે એની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમમાં થઈ, પરંતુ નવલકથા અને નવલિકા જેવા સાહિત્યસ્વરૂપોની જેમ ગઝલના સાહિત્ય સ્વરૂપે પણ અહીં રૂઆબભરે પગદંડો જમાવ્યો છે. બાલાશંકર કંથારિયાના હાથે એનું સુવ્યવસ્થિત પ્રગટીકરણ થયું, ત્યારબાદ અનેક સાહિત્યરસિકો એના નજાકત અને નકશીદાર રૂપ પર મોહ્યાં છે. શું એના શબ્દો ? શું એની ગૂંથણી ? શું એની અભિવ્યક્તિ ? અને શું એમાં ઘૂંટાતી લાગણી ? વાત જ ન પૂછો. સાહિત્યરસિકોને જ નહિ, અરસિક જનોને પણ ડોલાવવાની એનામાં ગજબની તાકાત છે. એની અભિવ્યક્તિ અને ભાવ પાછળ ભલભલા પ્રણયીજનો ઘેલાં બન્યા છે. આવા કમનીય ગઝલસ્વરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધીમી છતાં મક્કમ શરૂઆત કરી છે, જો કે સમયના વહેતા વહેણ સાથે એણે એની ગતિ તેજ કરી છે. ભારતની કોઈપણ ભાષાની અપેક્ષાએ ઈયત્તા અને ગુણવત્તા એમ બન્ને દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી ગઝલ એક ડગલું આગળ રહી છે. એને એની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડવામાં ગુજરાતી ગઝલકારોની નિસબત જ મુખ્ય રહી છે. ગઝલ સ્વરૂપને સમર્પિત એવા અનેકાનેક ગઝલકારોમાંથી થોડી વાત ગુજરાતી ગઝલના પ્રયોગશીલ ગઝલકાર 'આદિલ મન્સુરી' વિશે.

“જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,
ત્યારે પ્રથમ ગઝલની રજૂઆત થઈ હશે.”

–ગુજરાતી ગઝલના ગાયકો અને ભાવકોમાંથી કોણ આ ગઝલના શબ્દોથી અપરિચિત હશે ? 'આદિલ' મન્સુરીના હુલામણા નામથી ગુજરાતી ગઝલવિશ્વમાં પોંખાતા થયેલા ફરીદમહમ્મદ ગુલામનબી 'આદિલ' મન્સુરી આધુનિક ગુજરાતી ગઝલના અગ્રણી ગઝલકાર છે. ઈ.સ. ૧૯૫૫ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે પરિવર્તનો જોવા મળ્યાં તેમાં આધુનિકતાનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યો. પરિણામે ૧૯૫૫ પછીનું આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય પોતાની પરંપરાથી સાવ નોખું બની ગયું. પ્રચલિત સાહિત્યક મૂલ્યોનો છેદ ઉડાડીને આકૃતિ, ઈબાદત અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે એક નવો જ અભિગમ કેળવાયો. પરંપરિત ઓઝારો આ નવીન આબોહવાને ઝીલવા માટે ઊણાં ઉતરતાં ગુજરાતી ગઝલકારો પણ પ્રયોગશીલતા તરફ વળ્યાં. કવિ ભાષાકર્મ અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે વધુ સભાન

બન્યો.ગઝલમાં અભિવ્યક્તિ પામતા રૂઢ પ્રતીકો, કલ્પનો અને અનુભૂતિ વગેરે બદલાયા.પરિણામે ગુજરાતી ગઝલ કેવળ પ્રણયના આલેખનને બદલે નૂતન વિષયો સાથે પ્રગટ થઈ.આ નૂતન કાવ્યવિભાવનાનો ગઝલમાં સૌપ્રથમ બળવત્તર સૂર આદિલ મન્સુરીની ગઝલોમાં સાંભળવા મળ્યો, આથી આદિલ નવી પ્રયોગશીલ ગુજરાતી ગઝલના અગ્રણી ગઝલકાર ગણાયા.એમના ગઝલસંગ્રહો 'વળાંક' (૧૯૬૩), 'પગરવ' (૧૯૬૬), 'સતત' (૧૯૭૦) 'ન્યૂયોર્ક નામે ગામ' (૧૯૯૬) અને 'ગઝલના આયનાઘરમાં' (૨૦૦૩)માંની ગઝલો આની પ્રતીતિ કરાવે છે. 'મળે ન મળે' એમની સમગ્ર કવિતાનો સંચય છે.

આધુનિકયુગના નૂતન વળાંકને ઝીલતા શ્રી આદિલ મન્સુરીએ એક શે'રમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

જી હા, આદિલ તો તખલ્લુસ માત્ર છે,
નામ ધંધો ધર્મ ને જાતિ ગઝલ.

આદિલની સઘળી ઓળખ 'ગઝલ' નામના એક શબ્દમાં આવીને સમાઈ જાય છે.એમની ગઝલોની બાની, તેનાં ભાવપ્રતીકો અને રચનારીતિમાં નાવીન્ય અનુભવાય છે.ગઝલની પરંપરિત શૈલી, ચવાઈ ગયેલા પ્રતીકો અને એમાં પ્રયોજાતા શબ્દોને આદિલે નવેસરથી અનુપ્રાણિત કર્યા છે.અંદાજે બયાનની આગવી વિશેષતાથી તથા પોતીકાં અવાજથી તેઓ ગુજરાતી ગઝલવિશ્વમાં નોંખા તરી આવે છે.ગઝલના પરંપરાગત સ્વરૂપને નવો વળાંક આપનાર આદિલ વિનમ્રતાપૂર્વક કહે છે :

ગઝલનો 'ગ' ફકત ઘૂંટયો, આદિલ,
હજુ બાકી કવન બારાખડી છે.

એટલું જ નહી, આદિલ પોતાના ગઝલલેખનને પોતાની કોઈ વિશિષ્ટ પ્રતિભા ન બતાવતાં નમ્રતાપૂર્વક એનો સઘળો યશ ઈશ્વરને આપતાં કહે છે :

જ્યારે કવિતા લખવાનું ઈશ્વરને મન થયું,
ત્યારે હું એના કાવ્યના અક્ષર બની ગયો.

ઓછામાં ઓછા શબ્દોથી ગઝલ સિધ્ધ કરવાની કલા આદિલને સહજ સાધ્ય છે. આ શેર જુઓ :

રેતમાં ડૂબી ગયા,
પાણી વિનાના માણસો.

તો ક્યારેક કેવળ બે જ પંક્તિમાં જીવનના દર્દને આદિલ કુશળતાપૂર્વક વ્યક્ત કરી દે છે :

એ જ હાથોમાં છે મારી જિંદગી,
સાયવી જે ન શક્યા મેંદીનો રંગ.

ગઝલ પ્રણાલિત કાવ્યસ્વરૂપ છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે.આદિલ પોતાના ગઝલાના અંદાજમાં ગઝલની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે બતાવે છે :

જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,
ત્યારે પ્રથમ ગઝલની રજૂઆત થઈ હશે.

આદિલ અહીં ગઝલના ઉદ્ભવનું નિમિત્ત પ્રણયભાવના સાથે જોડે છે અને એમાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી. કારણ કે ગઝલ સ્વરૂપનો ઉદ્ગમસ્રોત જ પ્રણયાનુભૂતિ છે.અરબી ભાષામાં તો 'ગઝલ શબ્દનો અર્થ જ 'પ્રિય અને પ્રિયપાત્ર વચ્ચે થતી વાતચીત'-એવો થાય છે. આપણે પણ ગઝલના આરંભથી અત્યાર સુધીની વિકાસયાત્રાનું અવલોકન કરતા જોઈ શકીએ છીએ કે ગઝલમાં સ્ત્રીના પ્રેમ અને સૌન્દર્યનું પ્રતિફલન આજ સુધી થતું રહ્યું છે.એમાં સ્ત્રી-પ્રેમિકા સાથેનો વાર્તાલાપ કેન્દ્રમાં હોય છે.તેથી એમાં વિષયવસ્તુ તરીકે શૃંગારરસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે અને જ્યાં સુધી તેનું આલેખન ગઝલમાં થતું નથી ત્યાં સુધી ગઝલ ખીલતી નથી. જો કે વર્તમાન સમયમાં એણે હવે વિષયનું બંધન ફગાવી દીધું છે.પરિણામે આજે તો પ્રણય સિવાયના અન્ય ભાવો પણ એમાં બખૂબી નિરૂપિત થાય છે. આદિલ મન્સુરીની આ ગઝલ જુઓ :

તારા અવાજનું હવે અજવાળું કયાં રહ્યું,
ઘૂમે છે ખંડિયેરમાં પડધાનો અંધકાર.

'અવાજનું અજવાળું અને 'પડધાનો અંધકાર' જેવા કલ્પનો ગઝલને અનેરી તાજગી બક્ષે છે. આદિલના આગમનથી ગુજરાતી ગઝલનો પરંપરિત ચહેરો નવા રૂપ-રંગ અને નવા લિબાસ સાથે પ્રગટે છે.

અમદાવાદ એ આદિલ મન્સુરીનું મૂળ વતન. પણ તેમને વસવાનું થયું વિદેશની ભૂમિમાં જઈને. પણ એમનો વતન સાથેનો અનુબંધ ગજબનો હતો. આમ તો કોઈપણ વ્યક્તિ માટે વતન છોડવાની ઘટના તીવ્ર વેદના આપનારી જ હોય છે. જે નગરની રેતમાં ઘર ઘર રમ્યા હોય, એ જ વતનની વસમી વિદાયની વેળા કોઈક ઘડીએ આવી પડે ત્યારે ફરિયાદ કરતું મન ભૂતકાળની એ ક્ષણને ગઝલની દાબડીમાં કેવી આબેહૂબ રીતે સંઘરી લે છે.આદિલ મન્સુરીના જીવનની એ સાચી ઘટના આપણા હૈયાને સ્પર્શી જાય છે. શે'ર જોઈએ :

જે નદીની રેતમાં ઘર ઘર રમ્યા,
એ નદીની રેતમાં ખોયું નગર.

વતન છોડવાની ક્ષણે આદિલ જે વેદનાનો અનુભવ કરે છે,એ જ વેદનાનો અનુભવ પોતાના ભાવકોને પણ કરાવે છે.કાયમ માટે વતનથી દૂર જવાની વેદનાએ તેમની પાસેથી જે કૃતિ સર્જાવી તે ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યનું ચિરસ્મરણીય સર્જન છે :

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે.
ફરી આ દ્રશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.
ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.

ગઝલને પ્રણય સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે અને સૌન્દર્ય એ પ્રણયનું અવિનાભાવી અંગ છે. તેથી પ્રણયની સાથે સૌન્દર્ય વર્ણવવાનું પણ કવિ ચૂકતા નથી. પ્રિય પાત્રના સૌન્દર્યને કવિ કેવી અદ્ભૂત રીતે વર્ણવે છે એ જોવું હોય તો આદિલનો આ શે'ર જુઓ :

ધૂંધટ ખૂલ્યો હશે ને પછી થઈ હશે સવાર,
ઝુલ્કો ઢળી હશે ને પછી રાત થઈ હશે.
ઊતરી ગયા છે ફૂલના ચહેરા વસંતમાં,
તારા જ રૂપરંગ વિશે વાત થઈ હશે.

આમ, આદિલની નૂતન ભાષાશૈલી, તેનાં વિશિષ્ટ ભાવપ્રતીકો અને રચનારીતિ તેમને આધુનિક ગઝલના અગ્રણી ગઝલકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.તેમના આગમનથી સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ગઝલને એક નવી દિશા

સાંપડી છે, જેનો તંતુ અનુગામી ગઝલકારો-ચિનુ મોદી, મનોજ ખંડેરિયા, ભગવતીકુમાર શર્મા, રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખ -આદિના ગઝલસંગ્રહોમાં લંબાયેલો જોઈ શકાય છે.આથી તેમને સ્વાતંત્ર્યોત્તર આધુનિક ગઝલના પ્રવર્તક પણ માની શકાય.

સંદર્ભસૂચિ :

1. ગુજરાતી ગઝલની સૌન્દર્યમીમાંસા : ડૉ. રશીદ મીર
2. ગઝલના ગુલમહોર : અઝીઝ ટંકારવી
3. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

ડૉ. અમૃત એસ. જાદવ

શ્રી બી. પી. બ્રહ્મભટ્ટ આર્ટ્સ એન્ડ

એમ. એચ. ગુરુ કોમર્સ કોલેજ, ઊંઝા.

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat